

अभिसरण

ISSN-2229-4856

बब्वदेत्तर मरुठी गुरहित्य

चर्चा आणुि ढीढ्ढांस्सा

संढादक

ढुराचार्य डॉ. वसंत सानढ

कार्यकरारी संढादक

डॉ. गणेश ढोहिते

सहसंढादक

डॉ. ढनोहर सिरसाट

खा.नं. (06)

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	विवरण	लेखकाचे नाव	पृ.क्र.
०१	सुंज तिची पाचटाशी मधील जीवन संघर्ष	प्रा.डॉ. रामनाथ वाढे	०१
०२	नव्वदोत्तरी कालखंडातील मराठी ग्रामीण कादंबरी	प्रा. डॉ. देशमुख विभीषण	०५
०३	लक्ष्मीकांत देशमुख एक वास्तववादी लेखक ('नंबर वन' त्रिडा क्षेत्रातील वास्तव)	किशोर बाबुराव भगत	१२
०४	'खेळ'चे नव्वदोत्तर काळात साहित्याच्या अभिवृद्धीतील योगदान	प्रा.डॉ. महादेव अंगद जगताप	१५
०५	समकालीन जीवन जाणिवांचा सशक्त वास्तववादी आविष्कार करणारी नव्वदोत्तर मराठवाडी ग्रामीण कविता	प्रा. डॉ. राजकुमार किशनराव यल्लावाड	२०
०६	"प्रेरक ललकारी या नव्वदोत्तर नियतकालिकाचे वाडःमयीन व सामाजिक योगदान"	डॉ. विनोद वासुदेव उपर्वट	२६
०७	नव्वदोत्तर मराठी कवितेतील कृषी वेदना व विद्रोहाच्या पाऊलखुणा	डॉ. जानदेव राऊत	३२
०८	दलित कविता आणि कविवर्य वामन निंबाळकर	प्रो.डॉ. मनोहर सिरसाट मीना अशोक अंभोरे	४०
०९	नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कथा: स्थिती आणि गती	डॉ. गोवर्धन काशीनाथ मुळक	४७
१०	नव्वदोत्तर मराठी महानगरीय कवींच्या कवितांमधून आविष्कृत होणारी आशयसूत्रे	प्रा. प्रवीण सदानंद गायकर	५३
११	नव्वदोत्तर ग्रामीण कविता	प्रा. दिलीप जानोबा भिसे	५९
१२	स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहातील आंबेडकरी स्त्रीवाद: नवसाहित्य प्रवाहाच्या निमित्ताने	डा. रेखा कचरुजी मेश्राम	६४
१३	नव्वदोत्तर मराठवाड्यातील ग्रामीण कविता : एक दृष्टिक्षेप	सौ. सारिका सूर्यकांत नरवडे	६९
१४	नव्वदोत्तर मराठवाड्यातील ग्रामीण कथालेखन : स्वरूप आणि विशेष	श्रीमती. बालिका दगडू भागवत	७४
१५	नव्वदोत्तर मराठी कविता : एक आढावा	प्रा. डॉ. सुनील मधुकर पवार	७९
१६	समकालीन समाजवास्तव आणि मराठी कविता. (जागतिकीकारणाच्या विशेष संदर्भाने)	प्रा. विद्या सुर्वे बोरसे	८६
१७	उमेश मोहिते यांचे भाकरी आणि कर्म आणि नव्वदोत्तर मराठी साहित्य	प्रा. डॉ. सोपान सुरवसे	९२
१८	नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी	प्रा. व्यंकटेश संजय राऊत	९५
१९	उत्खनन कादंबरीचे वेगळेपण	डॉ. बबन सिद्राम गायकवाड प्रा. डॉ. शिवाजी तुकाराम पाटील	९८

दलित कविता आणि कविवर्य वामन निंबाळकर

प्रो.डॉ.मनोहर सिरसाट

संशोधन मार्गदर्शन आणि विभाग प्रमुख

(पदवी व पदव्युत्तर विभाग आणि संशोधन केंद्र, बलभीम महाविद्यालय वीड.)

संशोधक

मीना अशोक अंभोरे

(एम.ए.मराठी)

दलित साहित्यातील महत्त्वाचा आणि प्रभावी वाङ्मय प्रकार म्हणजे 'दलित कविता' आहे. दलित कवितेच्या आगमनापूर्वी मराठी कवितेचा चेहरा निस्तेज, कावीळ झालेला माणसासारखा दिमत होता. दलित कवितेचा एका विचारभूमिकेशी वांधीत आहे. कविता एक उत्कट भावनेशिवाय लिहिली जात नाही हे जरी खरे असले तरी तिला एक भूमिका, एक विचार असल्याशिवाय जिवंतपणा येत नाही असे मला वाटते. मराठी कवितेचा जीवनवादी दलित कवितेने कोथळा बाहेर काढला आहे. समता, स्वातंत्र्य, वंधुता व न्याय ही जीवनमूल्ये स्वीकारणारा भारतीय नव्हे संपूर्ण मानवसमाज आम्हाला अभिप्रेत आहे. साप्ताहिक भीमसंदेश, साप्ताहिक प्रबोधन, अस्मितादर्श या नियतकालिकांचा प्रमुख संपादक म्हणून सुरुवातीपासून काम केले. मिलिंद साहित्य परिषद, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्ययन मंडळ या व इतरही संस्थांच्या प्रमुख पदांचा भार स्वीकारला. लिहिण्या-वाचण्यावरच दलितांच्या प्रगतीच्या वाटा संदावण्याचे काम करणाऱ्या दलित पेंथरचा कार्यकर्ता म्हणून काम करतो आहे. "गावकुंसाबाहेरील कविता" हे कवी वामन निंबाळकरांचा संपूर्ण संग्रह प्रकाशित झालेला आहे. त्यांच्या कवितेतील जाणीव सामाजिक आहे. आणि ती पूर्वीच्या मराठी कविच्या फार पुढची आहे. ही जाणीव अधिक जीवनगामी, अधिक टोकदार, विनतोड अधिक प्रखर आणि खऱ्या अर्थाने संपूर्णक विद्रोही आहे. हे सर्वच कवी निरीश्वरवादी अनात्मवादी, इहवादी, विज्ञानवादी व बुद्धिप्रामाण्यवादी आहेत.

कविचा विद्रोह हा त्यांच्या स्वतःच्या मराठीत त्यांच्या द्वारा साकारल्याने, सामग्याने संपूर्णाकात आलेला. म्हणून दलित कविनी मराठी कवितेला ही सडेतोड, विनतोड विद्रोहाची देणगी दिली असे म्हणावे लागते. आणि ही देणगी खऱ्या अर्थाने मराठी कवितेत अपूर्व आहे, अनोखी आहे.

वामन निंबाळकर हे वरील प्रमुख दलित कवीमधील महत्त्वाचे कवी आहेत. निंबाळकरांच्या कविता 1959 पासून प्रसिद्ध व्हायला लागल्या तेव्हापासून प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या आजपर्यंतच्या कवितेत त्यांच्यातील एका जाग्या कविमनाचा वर्धिष्णु प्रवाह उमटलेला आहे. अनेक मोहाव्यामोहातून समकालीन प्रचलित काव्यप्रवाहांपासून सुटून निंबाळकरांचे कवीमय 1966-67 मध्ये स्वतःचे व्हायला लागते.

गावकुसावाहेरील कविता" या त्यांच्या संग्रहात या कवीला आपल्या प्रतिभेचे प्रत्यक्ष काळजीच गवसलेले-भेटलेले आहे. पण स्वतःवरील समग्र विश्वासाची प्रखरता मात्र नंतरच्या त्यांच्या कवितांमधून मुखरित झालेली आहे. त्यांचे डोळे सतत काहीतरी शोधत असतात. नवी क्षितिजे निरखित राहतात. त्यांची प्रतिभा वेदोळे घालून स्वस्थावल्याचे मला माहित नाही. ती भिरभिर आहे. ती कवितेतले केवळ साधण्याचा ध्यास घेऊन निघालेली आहे असेच वाटते. त्या प्रतिभेलाही अत्यंत अनोखी देदीप्यमान शिखरे साद घालीत असावीत. "अज्ञानाचा स्वर" त्यांना ऐकू येत असावा. कवितेच्या महानतेचा पायरव त्यांना ऐकू येत असावा, या कविची जपाटलेल्या वादळासारखी आहे. मुद्रा त्यांच्या शब्दांत ह्या मुद्रेच्या कथा उभ्या राहिल्या आहेत. निंवाळकरांची मनस्वी कविता खऱ्या अर्थाने युद्धस्वी आहे आणि स्वभावतःच ती समाजमनस्क आहे. क्रांतीची, आमूलाग्र परिवर्तनाची दर्शने आणि या संदर्भातील मनातील प्रतिभाजनित भावस्पंदने यांच्या कवितेत खोदली गेली आहेत. हा कवी हताश होत नाही. तो धीरगंभीरांच्या कुळाचा कवी आहे. नाही म्हणूनच या विद्रोही कवीला पाहून द-याच स्वतः कोसळतात. थंडीवाच्याला कापरे भरते. ही मानवनिष्ठा, याच्या निष्ठेच्या विजयाची निष्ठा या कवीला वळ देते. ही निष्ठा त्याच्या रक्तात हुंकारत आहे. मानवमुक्तीच्या निष्ठेने एखादे मन किती व्याकुळ, प्रखर आणि किती लढावू व विद्रोही होऊ शकते याचा पुरावा म्हणजे निंवाळकराची कविता होय. कवी विलक्षण अस्वस्थ आहे. त्यांनी मनुच्या वारसदार संस्थांना, मनांना, मूल्यांना उद्धेशून यांच्यावर प्रश्नांची सरवती केलेली आहे. पण केवळच प्रश्नांच्या मशाली घेऊन हा कवी निघालेला नाही. तो दीपदान करितही चाललेला आहे. कवी म्हणतो -

"माझे शब्द आहेत पेटलेल्या मशाली

त्यातच प्रकाशमान करीन तुमच्या ख्याली खुशाली

मी या घराघरांतून लावणार आहे दिवे."

कुश मोळीवालीत आईची माया शोधणाऱ्या वामनरावांचे दुःख विदारक आहे. जीव घेणारे आहे. पण अनुभूतीची माथ त्यांना आहे. म्हणूनच ते सत्य आहे. उपेक्षेचे जीवन से जगले आहेत. वहिष्कृतता अनुभवली आहे. म्हणूनच गावकुसावाहेरील जीवन जगणाऱ्या दुःखी जीवांचे प्रातिनिधीक दुःख ते आपल्या शब्दांतून व्यक्त कडिगी शकतात. हक्काची भाषा सांगू शकतात. निंवाळकरांच्या कविता ह्या अशा अनुभूतीतून व्यक्त होतात. म्हणूनच अंतःकरणाला पीळ पडतो आणि खरे वाटू लागतात. केशवसुतांचे ते शब्द "ओसाडीतील मूक शब्दांना कधीतरी वाचा फुटणार आहे" निव्वळ एवढेच नाही, शब्दांचा स्फुल्लिंग धगधगला आहे. धगधगलेल्या स्फुल्लिंगात परंपरेचे सांस्कृतिक जोखड केवहाच जळून खाक झाले आहे. राखेतून जन्म घेताहेत फिनिक्स पक्षी आकाशावर झेप घेण्यासाठी. रानफुलांची उत्कटता हे पक्षी जगताहेत. कृत्रिमतेचा लवलेश नाही. गंधाचा मोह नाही. दिसण्याची धडपड आहे. कठीण भूगर्भांचे कवच फोडून उगवायची हिंमत आहे. म्हणूनच कवी निंवाळकर म्हणताच, उद्याचा इतिहास आमचा आहे. क्रांतीची जयजयकार हा आमचा नारा आहे. माणूस म्हणून जगण्यासाठी ही आमची धडपड आहे. ह्या क्रांतीचे स्वागत असो. हा आमचा सौभाग्यक्षण आहे. "इतिहास" कवितेत ते म्हणतात-

"निखारे पचवले आम्ही. दानवी कृत्यांचा हिमालय रिचवलाय पोटात."

कमालीच्या प्राधिकाराने शब्दवद्ध झाल्या आहेत त्यांच्या इतरही कविता. हा कवितासंग्रह

एक जिवंत अनुभूती आहे.

“व्यथा माझी माझ्या मना
क्या कुणा कशी
सांगू पेटलेली मशाल ही
शब्दसाज कसा चढवू”

आणि म्हणूनच प्रत्येकाने स्वतंत्रपणे अनुभवाल्यात अशा ह्या कविता आहेत. ह्या पेटलेल्या प्रकाशात प्रत्येकालाच पाहायचं आहे मी कुठे आहे. असे कवी म्हणतात? “शिरमगाव व वामणगाव” येथे अस्पृश्य स्त्रियांच्या निरीला हात घातला गेला या प्रसंगाचे चित्रण या कवितेत येते. पण हे चित्र पाहत असताना माणुसकीच्या पायमल्लीची भयानक जाणीव होते आणि त्याने वाचक अस्वस्थ होतो. इतरत्र तो कामूक व्हावा असेच चित्र आले असते. वलात्कारित स्त्रियांच्या धगधगत्या आसवांचा रंग आणि ते रौद्रगीत ज्याला ज्याला मन आहे त्याला अस्वस्थ करून टाकते.

“माणसाएवढा माणूस झालो अजून तरी कळले नाही
जात कशी असते, कोठे असते दिसत नाही म्हणून का
ती माणसाच्या अंगात असते”

“अंधारातून पोटात अंधार घेऊन जाणारे वाटेने दोन पाय पाहिले की- पारावर वसणार्यांतील एक गुरगुरतो- “माजले म्हार नाही करत जोहार,” हे ऐकून जाणारा अगतिकतेने उत्तर देतो-

“...मायबाप नाही दिसले हो अंधारात.”

या शरणवृत्तीला कठोरतेनेच उत्तर मिळते. “पिपळपासवर”

ह्या कवितेत ते पुढे म्हणतात- “नम्र शब्दांनीही दुखावतो त्यांचा स्वाभिमान म्हणून म्हणत उठतात सारेच, “उलटे बोलतो काय?”

ही कविता वाचत असताना मला केशवसुतांच्या “अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न” या कवितेची सारखी आठवण येते. जगाला तारणारा बुद्ध या पिपळाच्या झाडाच्या छायेत मोठा झाला आणि आपण मात्र तेथे “बडवण्याने” पडलो ह्या गोष्टीची तीव्र जाणीव त्याला होते. या घटनेने त्याच्या मनात निर्माण होणारा प्रश्न केशवसुतांच्या कवितेच्या जातीचाच नाही का? “जात” या कवितेतील प्रश्न निव्वळ त्या जातीचाच नसून त्याच रीतीचाही आहे.

“माणसाएवढा माणूस झालो
अजून तरी कळले नाही.....

पण कळत नव्हते तेव्हा कळते आपली खालची जात.”

ही निर्बाळकरांची प्रांजळ अभिव्यक्ती तेवढीच हृदयविदारक आहे. गावकुसाबाहेर राहणार्या या माणसाला आपले घर कधीतरी गावकुसात यावे असे वाटते. गावात राहणा-यांसारखे जागण्याचे त्याचे स्वप्न भंगून जाते. केवळ स्वप्नच दुभंगून जाते असे स्वप्नातही सांधले असे नव्हे तर जागेपणी दुभंगलेले त्यांचे जीवन स्वप्नातही सांधले जात नाही. स्वप्नातही त्याच्या वाळ्याला समाधान येत नाही. दुःखाला समर्थतेने आविष्कृत करणारे शब्द निर्बाळकरांच्या जवळ आहेत. मनोरंजनाचे साधन असेल, त्याने केवळ स्वप्नरंजनाचे समाधान

निव्हावयाचे असेल तर असेच साहित्य निर्माण होईल. त्यात जीवनदर्शनाचे सामर्थ्य मात्र कधीच येणार नाही. हे प्रत्यक्षकारी व्हायचे असेल तर राजवाड्यावरचे जीवनवर्णन पुरेसे नाही. "ह्या गावकुसावाहेरचे वाळलेले, चिरडलेले जीवन, विषय झालाच नाही तुमच्या कवितेचा. अन्नूला स्पर्शला नाही तुमचा कविताशब्द, शब्द पेरलेच नाहीत तुम्ही या माणसांच्या माणुसकीसाठी, त्यांच्या रिकाम्या पोटासाठी वळ उठलेल्या पाठीसाठी. "या उपेक्षित जीवनाला साहित्याने स्पर्श केला नाही तर ते त्यांच्या रक्ताळलेल्या पावलांना, जळणाऱ्या साहित्याचे उपेक्षिले जाईल हे लक्षात घेण्याची वेळ आली आहे. निवाळकरांची कविता या जीवनाचा समर्थपणे वेध घेऊ शकली ही जमेची वाजू होय. त्यांच्या अंतरीच्या व्यथेला कथारून मिळाले. त्यांच्या आसवांचे गाणे" शब्दरूप लेवून अवतरले आहे. कवीने स्वतःची अनुभूती "माय" या कवितेत इतक्या समर्थपणे मांडली आहे. की पोटात डवळल्याशिवाय राहात नाही. मोळी विकून मुलांचे पोट भरणारी "माय" जेव्हा साप चावून मरून जाते तेव्हा कवी डवडवलेल्या डोळ्यांनी म्हणतो-

“शोधते माझी नजर माय
आता मी उदास होतो,
दिसता कृश मोळीवाली
मोळी तिची विकत घेतो

धर्ममार्तंडांना वामनरावांची कविता इशारा देते-

“आज होणार आहे क्रांती !

आमच्यातील प्रचंड शक्तीने पेट घेतला आहे.

उद्याचा इतिहास आमचा लिहिणाराही”

दलित साहित्य ही एक चळवळ आहे असे श्री बाबुराव वागूल म्हणतात. त्या अर्थाने वामनरावांच्या "गावकुसावाहेरील कविते" ने होमकुंड धगधगते ठेवले आहे असेच म्हणावे लागेल. "गावकुसावाहेरील कविता" हा श्री वामन निवाळकर यांचा पहिला कवितासंग्रह. या संग्रहात एकूण चौतीस कविता आहेत. "अस्मितादर्श" व इतर नियतकालिकांमधून श्री निवाळकरांच्या कविता प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. या कवितासंग्रहाच्या रूपाने मराठी काव्यात एक फार मोलाची भर कवी निवाळकरांनी घातली आहे. व त्यामुळे मराठी वाचकांच्या अपेक्षा त्यांनी उंचावल्या आहेत यात शंका नाही. वामन निवाळकरांची समर्थ कविता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निर्माण केलेल्या विचारविश्वाने जोपासली गेली आहे. निवाळकर शब्दांची पूजा बांधतात ते शब्दपंक्तींना "तरफ" मानणाऱ्या केशवसुतांच्या पलीकडे जाऊन. म्हणूनच ते म्हणतात-

“शब्द नसते तर पडल्या नसत्या डोळ्यांतून आगीच्या ठिणग्या

वाहिले नसते आसवांचे महापूर”

गावकुसावाहेरच्या कवितांची जातकुळीच मुळी ऊर्जस्वल आहे. ती विध्वंसाकडून सृजनतेकडे, संहाराकडून सर्जनतेकडे, कुरुपतेकडून सुरुपतेकडे व असत्याकडून सत्याकडे वाटचाल करणारी आहे. तिच्यात प्रहार करण्याची ताकद आहे, तसेच उभवीत येण्याचे सुद्धा असीम अश्वशक्तीचे वळ आहे. पण केवळ कैफियतच मांडत बसत नाही तर डोळ्याची पापणी जागती ठेवून दुनियेचं विस्तवी वास्तव , परिवर्तनाच्या ध्यासाने घेडायलेलं आंबेडकरी विचारमान आणि जीवनाचे असह्यकडे सुसह्य करताना माणुसकीची होणारी जीवघेणी

तगमग अशा विराट स्वरूप आशयाला ही कविता सामोरी जाते. गावकुसावाहेरच्या कवितेत वाचकांना माणुसकीच्या इवल्याश्या डोळ्यांत दुःखाचं प्रचंड डोंगराएवढं बुब्बळ तरंगताना दिसतं. "आयुष्य" या कवितेतून गावकुसावाहेरील व्यक्तीची अगतिकता त्यांनी अत्यंत समर्थपणे व्यक्त केली आहे. हे केविलवाणे जीवन त्याला संपवायचे आहे. पण केवळ विनंत्यांनी ते संपवता येत नाही, एवढेच नव्हे तर हा जीवनाची साधी दखलही घेतली जात नाही हा त्याचा अनुभव आहे.

"माझा मृत्यू" या कवितेत गावकुसावाहेरील लोकांना जिवंतपणीचे मरण वाट्याला आले आहे व मरणसदृश्य जीवन आणि त्याच कवितेतून दलितांचे प्रतिकात्मक जीवन कवी दर्शवितो. "आठ जून अडुसष्ट-औरंगाबाद" या कवितेतून कवी माणुसकीचे वख फेडणाऱ्या एका नग्न सायंकाळचे जिवंत चित्र वाचकांच्या चक्षुपुढे उभे करतो.

आयुष्य उगवते, प्रकाशते, तेजाळते म्हणतात

परंतु मी तर त्या गर्द काळोखाचाच एक भाग"

या ओळीतून कविची एक विलक्षण अनुभूती प्रकट होते.

अत्यंत प्रभावी पण तेवढ्याच संयमी शब्दांनी कवी विद्रोह प्रकट करतो. यातून विद्रोहाची धग जाणवते. पण नाटकी आक्रस्ताळेपणाचा यात लवलेश नाही. निंबाळकरांची "गावकुसावाहेरील कविता" विद्रोहाचे वादळ पांघरून अन्यायाची व तथाकथित प्रस्थापित मूल्यांची काव्यपूर्ण समीक्षाच आहे.

"अनंत वर्षांपासून रचलेत तुम्ही माती-दगडांचे ढीग आमच्या मेंदूर विश्वास ठेवा कदाचित बाहेर पडतील असंख्य ठिणग्या अस्तित्वकवचासाठी."

"धडपड" या कवितेतून कवीचे जीवनध्येय प्रकट होते. "रस्ते" या कवितेत कवी कृतिप्रवण, क्रांतिप्रवण होण्याची दीक्षा देतो आहे. कृतिप्रवणतेचा मूलमंत्र सांगतो आहे. यामागे कवीचे एक वैचारिक अधिष्ठान आहे आणि ही वैचारिक निष्ठा जेव्हा निंबाळकरांच्या सामाजिक आशयाच्या कवितेतून संक्रान्त होते तेव्हा त्यांच्या प्रतिभेचा देदीप्यमान आलेख पाहण्यासारखा असतो. अशावेळेस त्यांच्या कवितेने कलादृष्ट्या एक आगळेवेगळे वळण घेतलेले आपल्या प्रत्ययास येते. यामुळेच निंबाळकरांची कविता लक्षणीय झाली आहे. गावकुसावाहेरच्या वस्तीत जन्मल्यामुळे दलितांना लाभलेली पिढ्यान्पिढ्यांची दारिद्र्याची इस्टेट निंबाळकरांच्याही वाट्याला आली आहे. वडिलांच्या अकाली मृत्यूमुळे कोसळलेल्या आपत्तीच्या वेमुर्वत आभाळाला सुईदोरा भरणा-या आईपासूनच निंबाळकरांना आयुष्यातील भयाण काळोख तुडविण्याचं बळ मिळालं. त्यांच्या "माय" या कवितेने तर मराठी साहित्यात एक आगळं- अत्यंत प्रतिकूलतेतही हा कवी आशावादाचा पुनरुच्चार करताना पाहून आश्चर्य वाटते. गावकुसावाहेरचे विझलेले निखारे पुन्हा फुलवायचं स्वप्न उराशी बाळगताना निंबाळकर वेगळं स्थान प्राप्त केलं आहे. म्हणतात -

"जळलेले आयुष्य पुन्हा निखार्यासारखे फुलवायचे

म्हणूनच प्रकाशाची पायवाट मी जवळ केली आहे."

अशा या बहुचर्चित काव्यसंग्रहावद्दल दलित साहित्याचे एक प्रमुख समीक्षक डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात, "निंबाळकरांनी क्रांतीची, आमूलाग्र परिवर्तनाची दर्शने आणि या संदर्भातील मनातील प्रतिभाजनित भावस्पंदने त्यांच्या कवितेत खोदली आहेत. निंबाळकरांची कविता हा एक 11 जंझावातच

आहे. पण केवळ संहाराचा चाबुक फटकारात न घेता तेजस रूप धारण करून येणारे, नवनिर्मितीची क्षमता असणारे ते प्रकाशबोध होय. निंबाळकरांची कविता पानाफुलांची किंवा प्रणय निभवासांची नाही. जीवनच नाकारलेल्या मनाचा विस्फोट करणारी ती आहे. त्यामुळे ती 6. जीवनानुभव व्यक्त करताना बंध झुगारून होप घेणारी कविता वाटते. त्यामुळे ती स्वतःची अशी प्रकृती निर्माण करते. त्यांच्या कवितेत अभिव्यक्त होणारे मन क्रांतिप्रण असल्याने त्यातील सामर्थ्य लक्षणीय आहे. निंबाळकरांच्या कवितेचा आशय विचारात्मक असला तरी त्याची अभिव्यक्ती कविताबंधातून झाल्याने अभिव्यक्तीचा विचार करावाच लागतो. या कवितांतील विचार "अनुभव" असल्यामुळे, आणि हे अनुभव उत्कटतेने घेतलेले असल्यामुळे त्यांची अभिव्यक्ती अतिशय समरमतेने झाली आहे. म्हणूनच "शब्द", "दुःख", "शब्दप्रभूने", "स्वप्न", "जात", "माय" वगैरे कविता, जुना परिभाषेत बोलायचे झाले तर, रसपूर्ण उतरल्या आहेत. "स्वप्न" या कवितेची लय तर वैशिष्ट्यपूर्णच. पण ही विधाने सर्वच कवितांना लागू पडत नाहीत. "भाकरीचे रूप पौर्णिमेच्या पूर्ण चंद्रात" ने व "शब्दांनीच पेटतात घरे, दारे, देश आणि माणसेसुद्धा" ने. नारायण सुब्ब्यांची आठवण झाली. दुःखाचे डोंगराएवढे दुब्लू, चिरगुटातील चिपाड झालेले वात्सल्य, ठिसूळ आणि कल्हई केलेले मुखवटे, कुवट संस्कृतीचे ढवढवलेले होल वगैरे प्रतिमा नवीन आणि कवीचे वेगळेपण दर्शविणार्या आहेत.

आणि शेवटी माझी एक कवीची साधी व्याख्या : ज्याला कविता कुठे संपवावी हे कळते, तो कवी!

(अस्मितादर्श प्रकाशन, औरंगाबाद) (वामन निंबाळकर हे दलित कवींच्या पहिल्या पिढीतले लक्षणीय कवी. "गावकुसावाहेरच्या कविता" हा त्यांचा कवितासंग्रह. "कविता एका उत्कट भावनेशिवाय लिहिली जात नाही हे जरी खरे असले तरी, तिला एक भूमिका, एक विचार असल्याशिवाय जिवंतपणा येत नाही" असे त्यांना वाटते.

"शब्दांनीच पेटतात घरे, दारे, देश आणि माणसेसुद्धा" (शब्द) ही जाणीव असल्याने आपला सारा विद्रोह शब्दांच्याद्वारे प्रकट करणारी कविता लिहिण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. अन्यायी भूतकाळाला नकार, वर्तमानातील दुःखमय जीवनाचे दर्शन आणि भविष्याविषयीचा आशावाद या साचयांच्या आविष्काराचे माधन म्हणजे कविता हा दुद्धीला पटलेला विचार निंबाळकरांच्या काव्यनिर्मितीतही सतत जागा राहिलेला दिसतो. "माझा मृत्यू", "आठ जून अडुसष्ट औरंगाबाद", "पिंपळपारावर", "इतिहास" यांसारख्या कविता असे कवितापण क्षीण झालेल्या कविता म्हणून दाखवता येतील; तर "आयुष्य", "माय", "उद्याचा सूर्य", "काळोख" यानारख्या कविता निंबाळकरांतील कवींच्या वलवत्तर आविष्काराची 6. उदाहरणे म्हणून पुढे ठेवता येतील. दारिद्र्याची जीवघेणी रूपे आणि तज्जन्य दुःखाचे व्याकूल करून टाकणारे दशावतार निंबाळकरांच्या कवितेतून जागोजाग साकार झाले आहेत. दारिद्र्य, दैन्य, दुःख, अस्पृश्यता या साचयांनी पोळून गेलेल्या मनाचे आर्त आक्रंदन हा त्यांच्या कवितेचा मुख्य (आणि खराखुरा) सूर आहे. आवेशापेक्षा हळूवारपणा, संतापापेक्षा आपणा प्रतिक्रियात्मक प्रहारापेक्षा दुःखाद्वारे आत्माविष्करण, वैचारिकतेपेक्षा भावपूर्णता आणि नकारगर्जनेपेक्षा आशावादाचे कोमल स्वप्नचित्रण हीच निंबाळकरांच्या कवितेची खरीखुरी प्रकृती असल्याचे सतत जाणवते. "माय" ही कविता निंबाळकरांच्या या प्रकृतिधर्माचे समर्थ आविष्करण होय. "गावकुसावाहेरील कविता"त अशा कवितांची संख्या अपेक्षणीय निश्चित नाही. म्हणूनच असे वाटते की निंबाळकरांनी बांधील

विचारांग्रेगितेपागून म्वातूनवज्जन्व भावप्रेरणेकडे जाणे जमरीचे आहे. मजे झाल्याम त्यांची कविता स्वधर्मतेजाने नवमनीत झाल्याशिवाय राहणार नाही.

(दलित साहित्य : एक आकलन)

निंवाळकरांची कविता जीवनवादी आहे. संस्कृतीची उद्दाम गाणी गावकुमावाहेरचे बाळलेले, अमहात्म्य - वेदना कधी ममजावून घेवले नाही. झालेले, चिरडलेले गाणायी परंपरेने. शब्दप्रभूच्या ईश्वराने दुःख, वेदना कधी ममजावून घेवले नाही. "चांदण्यात म्हाऊ पातळी तुम्ही तुमची कविता ह्या गावकुमावाहेरचे बाळलेले, चिरडलेले जीवन विषय ज्ञानाच नाही तुमच्या कविनेचा या फळगायी चांदण्यात त्यांचे उद्भव्यस्त जगणे कळवळणी नाहीत कशी तुमची मने? कसे लिहिले नाही तुम्ही यांच्या शब्दांचे माने?" (शब्दप्रभूनी) रत्ताळलेल्या स्वप्रांचे ढीग गोळा झाले तरी प्राकाश कवेन घेण्याची प्रडपड आहे. समाजातील उज्वळ वर्ग कितीही शिकला-सवरला तरी मद्दार-मांगांकडे वयण्याची दृष्टी काही झाले तरी बदलत नाही. याचे उतम चित्र "पिंपळपारावर" या कवितेत घडते. "स्वप्न" कवितामुद्धा या गावकुमावाहेरचे चित्र त्रिवेद करणारी प्रत्यक्षकारी कविता आहे. माय-बहिणींच्या बघ्यांना हात घालून घालून ज्यांनी अक् डिग्री सुटली त्यांची राख होणार आहे. हे सारे आता थांबलेच पाहिजे. कवी विचारांगो-

"तुमच्या कुजट-कुबट संस्कृतीचे ढवढवलेले ढोल कुठवर वाजवाय?

आता तुमच्याच संस्कृतीच्या साच्या चिथ्या गळून पडणार आहेत.

वामन निंवाळकरांची कविता अशी मतन दलितांच्या जीवनातले दुःख व्यक्त करीत आलेली आहे. "माणूस" म्हणून उभे राहण्यासाठी निंवाळकर ह्यांची कविता अवतरली आहे. दाहो फोंडणारा हा कवितेचा आवाज आता आपल्याच मेंदूतून आत्मकवचामाठी हजारो टिणम्या बाहेर पडतील असे "मनूच्या वारसदारांना" सांगतो. निंवाळकरांची कविता माणसाच्या केंद्र मानणारी आहे. म्हणूनच ती आवाहनही देणारी आहे. ती कटू आहे, कठोर आहे, कारण त्यातील अनुभव दाहक आहेत; प्रक्षोभकारक आहेत. "मनूच्या वारसदारांना" ही जी निंवाळकरांची कविता आहे ती खरोखर नव्या माणसांच्या निर्भय जीवनावरील यद्धा व्यक्त करणारी आहे. निंवाळकरांची "माय" कविता आणि कवी यशवंत यांची "आई" कविता ह्यात महदंतर आहे. निंवाळकरांची माय व्याकुळ, उदात्त करणारी आहे. केवळ उदात्ततेचे गोड-मोड गोडवे यात नाहीत. निंवाळकरांच्या कवितेत उद्याच्या जीवनाचे, आजच्या जागृततेचे प्रतीक मापडत अमले तरी, ही कविता प्रचंड विद्रोहाची, बंडाची भाषा न करता तुलनेने आर्त, व्याकुळ स्वरच धरते.

(दलित कविता दर्शन)

संदर्भसूची :-

- 1) दलितांचे विद्रोही वाङ्मय", वागूल वावूराव; संपादक: यशवंत मनोहर, "प्रबोधन"
- 2) "दलित साहित्य: सिध्दांत आणि स्वरूप", मनोहर यशवंत, प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर 1978
- 3) "दलित पॅथल", सुगावा लिंवाळे शरणकुमार, प्रकाशन, पुणे, 1987
- 4) "वाटचाल", कर्डक वामन, प्रकाशन नागपूर 1981
- 5) "दलित साहित्याच निराळेपण", मांडे प्रभाकर, धारा प्रकाशन औरंगाबाद.